

УДК 393 (477)“375/1492”

КОЗЛОВ М.М., Миколаївська філія Державної академії статистики, обліку та аудиту

Козлов Михайло Миколайович (1975 р.н.). У 1997 р. закінчив історичний факультет Миколаївського державного педагогічного університету. Кандидат історичних наук, доцент Миколаївської філії Державної академії статистики, обліку та аудиту. Коло наукових інтересів – слов'янське язичництво.

БОГИНИ-РОЖАНИЦІ В ЯЗИЧНИЦЬКІЙ СВІДОМОСТІ ДАВНІХ СЛОВ'ЯН

У даній статті розглянуті зміст та ідейна семантика язичницького культу східнослов'янських богинь-рожаниць. Автор показав генетичний зв'язок між образами язичницьких богинь Баби, Лади і Діви та образом християнської Діви Марії.

The aim of this article is to show the sense and the ideological semantics of Rozhanitsy goddesses' East Slavonic pagan cult. The author has showed the genetic connection between the triple appearances of pagan goddesses such as Baba (Grandmother), Lada (Lady), Diva (Virgin) and Christian Holy Mary.

У сучасній історіографії предметом дослідження стають не тільки процеси розвитку суспільства, його структура й економіка, але й духовний стан нашого народу, історіософське осмислення його ментальних особливостей. У цьому плані все більшого значення набуває вивчення світогляду нашого народу – його релігійних переконань, вірувань. Це відкриває перспективу глибшого осягнення місця духовної парадигми української нації у загальній родині індоєвропейських народів.

Останнім часом спостерігається значне посилення уваги вітчизняних дослідників до своєї культурної спадщини, і зокрема до східнослов'янського язичництва. Однак слід взяти до уваги, що досліджуються здебільшого культу державних та дружинних богів: Велеса, Перуна, Хорса. При цьому так звані народні божества – рожаниці – залишаються поза увагою вчених. Між тим аналіз писемних джерел та даних археології свідчить про те, що саме культ богинь-рожаниць був домінуючим у Київській Русі дохристиянської доби. Таким чином, актуальність даної теми не викликає жодного сумніву.

Мета дослідження полягає в реконструкції давньослов'янських вірувань та культів, пов'язаних з богинями-рожаницями.

У другій половині першого тисячоліття нашої ери жіночі доброзичливі духи – берегині – одержали антропоморфні риси. Принаймні, саме з цього періоду в наших предків простежується культ декількох жіночих божеств, що наші предки називали їх рожаницями: богині Праматері – Баби, Матері Лади і богині Діви. Усі вони втілювали певні етапи існування жінок усередині родової громади.

Богиня Праматір – Баба уособлювала собою зв'язок реального світу із сакральним світом мертвих, вона персоніфікувала літніх жінок, чие життя добігало кінця і які, нібито, одночасно були присутні в двох світах – реальному світі живих і сакральному світі мертвих. У культурі даної богині простежується певна подвійність: з одного боку, вона заступник жінок – породіль, новонароджених немовлят і взагалі праматір всього живого, з іншого, – культ даної богині був тісно пов'язаний зі страшними ритуалами, спрямованими на вшанування померлих предків і підземних богів.

Не випадково грецька богиня – Праматір Геката, яку давньоруські книжники асоціювали з східнослов'янською Бабою, у всьому грецькому світі зображалася однаково: двоголова богиня, що стоїть на постаменті з обличчями, оберненими в двох напрямках. Зазвичай статуї Гекати

ставилися на перехресті трьох доріг, такі місця вважалися присвяченими даній богині. Геката розглядалася одночасно як матір всього існуючого і як повелителька тіней і злих духів. Греки сприймали подвійність Гекати як щось, що має зв'язок з підземним світом. Геката у свідомості греків-язичників була також одним з символів материнства; як і Мати-Земля вона була нянькою і годувальницею всіх, хто був народжений після неї [1].

Про широке розповсюдження у наших предків культу рожаниці-Баби свідчить наявність на всій східнослов'янській території великої кількості топонімів, похідних від імені даної богині – Бабина гора, Бабин гай, Бабина дорога і т.д.

У наш час досліджені давньослов'янські святилища, присвячені богині Бабі. Так, ранньослов'янське святилище Бабина гора виявилось округлим майданчиком на високій горі у самого Дніпра. Майданчик з усіх боків оточений валами. Її площа приблизно складає 8 × 10 квадратних метрів. Основний простір усередині валів – величезний природний амфітеатр, що спускається до самої води.

Поряд з Бабиною горою розташований на іншому пагорбі могильник з трупопаленнями і трупопокладеннями. Особливістю цього могильника є поховання тут дитячих черепів без ритуального інвентаря. Вони складають 25% всіх трупопокладень [2].

Городище святилище Бабино VIII-IX сторіч досліджено також коло селища Хребтів Новосушицького району Хмельницької області. У центральній частині святилища археологи зафіксували ідол у вигляді літньої жінки [3].

Середня рожаниця – східнослов'янська богиня Лада – вважалася у наших предків уособленням шлюбу та подружнього життя [4].

У вітчизняній і західнослов'янській історіографії Ладу традиційно інтерпретують як спільнослов'янську богиню любові та шлюбу. Так, А.С. Фамінцин вважав, що Лада є богинею любові і пов'язана з весняними і весільними обрядами [5]. Схожої точки зору дотримувався М.І. Костомаров [6]. За радянських часів так само ідентифікували Ладу Б.О. Рибаків і Я.Є. Боровський та деякі інші дослідники [7]. Досить авторитетною була дана точка зору і у польській історіографії [8].

Досить поширеною є також точка зору, згідно з якою богині на ім'я Лада у давніх слов'ян не існувало зовсім, а в народних піснях згадується лише традиційний приспів – “лада і люлі” [9]. Тієї ж точки зору дотримувалися О. Брюкнер і Н.М. Гальковський [10].

Ця гіпотеза спростовується цілим рядом писемних джерел. У “Слові о полку Ігоревім”, наприклад, Ладом називає свого чоловіка Ігоря Святославича княгиня Ярославна [11]. Терміном “ладо” у ряді інших стародавніх писемних

джерел східні слов'яни називали своїх дружин, коханок, близьких людей [12].

Ладу шанували не тільки східні, але і західні слов'яни. Найдавнішу згадку про дану богиню в західнослов'янських хроніках знаходимо в чеській пам'ятці 1202 р., де Венера пояснена словом Лада [13].

Про шанування богині Лади польським простолюдям у XV – XVI сторіччях свідчить цілий ряд польських хронік. Особливий інтерес у цьому світлі викликає “Повість про побудову бенедиктинського монастиря на Лисій горі” – джерело другої половини XV сторіччя. У даному джерелі, наприклад, знаходимо наступне: “На Лисій горі колись жила якась королівна, про яку розповідали, що вона нібито перемогла Олександра Македонського. Королівна вимагала, щоб її називали богинею Діаною. Проте бог її покарав – замок був розбитий блискавкою; від нього дотепер залишилися лише купи каменів. На тому самому місці колись існував храм трьох ідолів, яких звали Лада, Бода і Леля. До цих ідолів прості люди сходилися в перший день травня і приносили їм жертви. Тоді (княгиня) Дубравка наказала побудувати на Лисій горі костюл і присвятити його Святій Трійці” [14].

Дане свідоцтво надзвичайно важливе, оскільки, по-перше, прямо вказує на зв'язок “Лисих гір” з культом богині Лади, по-друге, підтверджують гіпотезу про потрійність богині-матері у свідо-мості давніх слов'ян ранньохристиянської доби. Лада, Бода і Леля це, швидше за все, богині-рожаниці. Літня берегиня – Бода, молода жінка Лада і юна дівка Леля. У свідомості східних слов'ян ця трійця могла виглядати таким чином: Баба – літня берегиня, уособлення долі, Лада – молода жінка, символ родючості та життєвої сили і Діва – юна дівчина, уособлення весни і молодості.

Польський історик М. Стрийковський свідчить, що Лада була слов'янською богинею любові, їй приносили в жертву білого півня, шанували цілий місяць з 25 травня по 25 червня і при цьому співали “Lado, Lado, Lado, Didis musu Dewie (Ладо, Ладо, Ладо, Велике наше божество)” [15].

Дані М. Стрийковського побічно свідчать про те, що культ Лади генетично пов'язаний з культом упирів і берегинь, яким стародавні слов'яни також приносили в жертву півнів. Підтверджує дану гіпотезу і той факт, що богиню Ладу у всьому слов'янському світі шанували в троїцинські поминальні дні. Крім того, в ритуальних народних піснях ім'я даної богині звичайно згадується разом з якимось “дідом”. Подібним терміном наші предки звичайно називали бога Рода – уособлення померлих пращурів-дідів.

В якості богині шлюбу Лада згадується лише в порівняно пізніх східнослов'янських джерелах. Густинський літопис XVII століття, наприклад,

повідомляє про дане божество таке: “Ладо бог женитвы, веселья, утешения и всякого благополучия. Сему богу жертвы приношаху хотящия женитьбы дабы с его помощью достаток добрый и любовный был” [16].

Схожу інформацію знаходимо і в Синописі Інокентія Гізеля (джерелі XVII сторіччя): “Четвертый идол – Ладо. Сего имяху бога веселия и всякого благополучия. Жертвы ему приношаху готовящийся ко браку, помощью Лада мнящи себе добро веселие и любезно житие стяжати. Сия же прелесть от древнейших идолослужителей произыде, иже неких богов Леля и Полеля почитаху, их же богомерское имя и доньше по неким странам на сонмищах игралищных пением Лелюм – Полелем возишаху. Такожде и мать лелеву и полелеву – Ладо, поюще: Ладо, Ладо! И того идола ветхую прелесть дияволу на брачных весельях, руками плещуще и о стол бьюще, воспевают. Приносят жертвы готовящиеся к браку помощью его мняше себя добро, веселие и любезное житие стяжают. Поюще: Лада, Лада. И того идола ветхую прелесть дьявольскую на брачных пирах действиях, руками плещущее” [17].

Обидва вищенаведені повідомлення походять від одного джерела, яке не дійшло до нашого часу. Цікаво, що богинею шлюбу Ладу називають тільки східнослов'янські джерела. У західнослов'янських хроніках нічого подібного не повідомляється.

У деяких польських джерелах XVI-XVII сторіч згадується про якесь чоловіче божество – Ладо – аналог римського Марса [18]. Швидше за все, виникнення даного тлумачення східнослов'янського божества було пов'язано з бажанням підігнати західнослов'янську міфологію під римський стандарт.

Можливо, що одне зі старіших східнослов'янських міст – Ладога, колишня столиця північно-східної Русі, одержало свою назву на честь богині Лади і було одним з культових центрів даного божества у стародавніх слов'ян. Не випадково вікінги називали стародавню Ладогу Альдейг'юборгом, тобто містом Лади.

На території старої Ладоги були зафіксовані дослідниками жрецькі сокирки з фігурками звірів, жертвні ножі VII – IX ст., аналоги яких фіксуються дослідниками в польських святилищах, присвячених жіночим божествам – рожаницям [19].

Надзвичайно цінні дані про богослужіння в старій Ладозі повідомляються в ісландській сазі “Про Стурлауга Працьовитого”. Згідно з цим джерелом, один з норманських конунгів на ім'я Стурлауг зустрів у Альдейг'юборзі (Ладозі) дочку конунга Гардаріки (Русі) Інгоря на ім'я Інгиб'єрг. Дівчина, згідно з джерелом, була жрицею в місцевому храмі. Вона була хорошим лікарем і зі своїми служницями лікувала жителів міста і іноземців у лікарні, що знаходиться при

святилищі. У цій лікарні лікувалися і приїжджі вікінги. Інгиб'єрг, як стверджує автор саги, відмовилася вийти заміж за головного героя, аргументуючи свою поведінку тим, що її покарають боги [20].

У “Сазі про Стурлауга Працьовитого” повідомлення про медичні навички Інгиб'єрг, дочки конунга Інгвара з Гардаріки, включено до її портретного опису, що є нетиповим для давньоісландських саг. Звичайно в них розповідається про прекрасну зовнішність, красиве біляве волосся, іноді додаються відомості про те, що дівчина була майстерна у вишиванні або інших ремеслах, тобто перераховуються елементи, що характеризують середньовічний західноєвропейський ідеал жінки з вищого суспільства, в якому медичні навички не належали до обов'язкових. Цілком можливо, що опис Інгиб'єрг як жриці й лікаря був не зайвою інформацією у сазі, а відображав реальні історичні події і був необхідним для характеристики образу Інгиб'єрг.

Згідно із народними переказами, у старій Ладозі протягом багатьох століть після прийняття християнства наприкінці весни і на початку літа щорічно відбувалися ігрища відьом. Відьми, нібито запалювали на самій вершині гори Городище вогонь, який за старих часів був відомий під назвою живого, лісового або лікарського вогню [21].

Згідно із численними етнографічними матеріалами XVIII – першої половини XIX століття наші предки називали богиню Ладу матір'ю, святим божеством, звертали до неї молитви про дощ і врожай. Ряд прямих звернень (“слухай нас, богиня Лада”; “пісні, Лада, співаємо ми тобі, велике божество”; “благослови, мати Лада”) не залишає сумнівів у тому, що в очах селян, які виконували пісні, Лада була не лише пісенним приспівом, а чітко персоніфікованим божеством.

Уособленням тих юних дівчат, які не пройшли дівочих ініціацій, у стародавніх слов'ян вважалася молодша рожаниця – богиня Діва (Дівія, Дівона).

Більшість вітчизняних дослідників східнослов'янського язичества взагалі проігнорували дане божество в своїх працях. Виняток склав лише Б.О. Рибаків, який звернув увагу на значну кількість топонімів, похідних від імені даної богині на слов'янських землях. На його думку, богиня Діва – Дівія була одним з найавторитетніших слов'янських язичницьких божеств [22].

Тим часом богиню Діву староруські книжники згадують у багатьох своїх повчаннях проти язичництва XI-XIII сторіч, які були спрямовані на боротьбу з язичницькими віруваннями і культами, що існували у той час. Даний факт переконливо свідчить про те, що Діву східні слов'яни знали і шанували не тільки в язичницький період, але і багато століть після

прийняття християнства. Так, у східнослов'янському глосі до “Слова Григорія Богослова про ідолів” знаходимо наступне: “Тем же богам требу кладоутъ и творить и словенский языкъ: Мокоши, Диве, Перуну и Хорсу” [23].

У східнослов'янському глосі до “Бесіди Григорія Богослова про іспит града” культ богині Діви виявляється рівнозначним культу Дия (Зевса) – володаря грецького пантеону: “Ов Дью жрет, а другой Дивии” [24].

На користь гіпотези про існування у східних слов'ян язичницької епохи досить авторитетного культу Діви свідчить наявність на всій східнослов'янській території гір з назвою Дівочі. У наш час найбільш відомі Дівочі гори в Сахновці на березі Росі, на околиці села Трипілля на Дніпрі [25].

Цікаво, що в цілому ряді староруських джерел Діва – Дівія асоціюється з грецькою Артемідою – покровителькою жінок і немовлят у стародавніх греків. Так, у деяких списках давньослов'янського глоса до “Слова Іоанна Златоуста про ідолів” у загальному переліку богів східнослов'янська Діва замінена грецькою Артемідою [26]. Очевидно, староруський книжник добре знав не тільки східнослов'янські язичницькі вірування і культу, які він засуджував, а й грецьку міфологію, і вбачав у Артеміді аналог Діви. На користь даної гіпотези свідчить також той факт, що у вищезгаданому джерелі “староруська Артеміда” згадується разом з божествами, генетично близькими до прародителя богів Рода і духів – уособлень померлих предків. Йї, згідно “Слову Григорія Богослова про ідолів”, приносили в жертву півнів, як і іншим східнослов'янським божествам.

Світ богині Діви – це світ первісної природи; у ній врівноважуються грубі реальності: суворість первісного існування і жах випробувань. У грецькій міфології Діва – Артеміда є молодою іпостассю своєї матері – Лето, вони представляють різні частини одного цілого, причому кожна з них знаходиться у вищій точці розвитку і обидві богині не протиставлені одна одній. Одна з них – носій матеріального і духовного блага, а друга (молода дівчина) – втілює життєву силу. Мати і дочка злиті в єдине ціле, тобто вони уособлюють собою природну єдність, що несе в собі первісну гармонію. Персефона-Діва – образ, близький до Артеміди. У ній можна було б побачити одну з подруг Артеміди, яка не зберегла вірність дівочтву і поплатилася за це життям [27].

В європейських міфах богиня Діва часто несе в собі смерть (у вигляді вбивства). Вона вважалася в першу чергу карателем за порушення язичницьких табу; не випадково в грецьких міфах вона з'являлася перед жінками левом або ведмедицею.

Артеміда згадується в грецьких міфах звичайно в оточенні дівчат 5-9 років або підлітків

– дів, що прямо вказує на той факт, що спочатку ця богиня втілювала собою вікові ініціації у дівчат дошлюбного віку. Крім того, Артеміда, імовірно, була пов'язана з цілим рядом статевих табу (вважалася, що вона карає як дівчат, що вступили в дошлюбні статеві зв'язки, так і чоловіків, які випадково стали свідками релігійних обрядів у дівочих “свячених будинках”).

На це вказують декілька найбільш відомих грецьких міфів, у яких Артеміда виступає в ролі караючої богині. Так, у міфі “Калісто” розповідається про одну з супутниць богині, яка завагітніла і тим самим порушила язичницьке табу (заборона статевих зв'язків для дівчат, що знаходяться у дошлюбних вікових групах і не пройшли всіх необхідних ініціацій у дорослих жінок). Розгнівана богиня перетворила дівчину, яка завинила, на ведмедицю і нацькувала на неї зграю собак, які розірвали нещасну [28]. В іншому відомому міфі “Актеон” Артеміда перетворила на оленя молодого мисливця, що випадково побачив богиню і її супутниць оголеними в якомусь “священному гроті”, і собаки розірвали бідного хлопця [29].

Гіпотеза Роберта Гревса, згідно з якою міф про Актеона відображає стародавній язичницький звичай приношення в жертву Великій Богині Матері царя – жерця, абсолютно не знаходить відображення в змісті міфу. Актеон не був ані царем, ані чоловіком Артеміди. Немає жодних вказівок на те, що він яким-небудь чином уособлював собою рослинність, що вмирає і відроджується. Мисливець поніс покарання за те, що став свідком чогось священного і забороненого. І це була не оголеність богині і її супутниць (у тодішньому суспільстві вона сприймалася як природний стан людини). Імовірно, у даному міфі знайшли відображення реальні події – вбивство хлопців і чоловіків, що випадково стали свідками священних обрядів у так званому “жіночому будинку” – храмі, в якому відбувалися ініціації дівчат. “Жіночий будинок” був табу для чоловіків, так само як “чоловічий будинок” був табу для жінок. Порушення даного табу каралося смертю (нещасних, очевидно, розривали на шматки).

На користь гіпотези про зв'язок Артеміди з обрядами ініціацій дівчат свідчить також очевидний зв'язок даної богині з тотемними культурами ведмеда, оленя і т.д. Таким чином, цілком можливо, що і слов'янський аналог грецької Артеміди, богині Діви також був пов'язаний з обрядами ініціації дівчат у наших предків.

Є підстава припускати, що богині Діви були присвячені жриці, які не лише здійснювали релігійні функції усередині своїх громад, але і були наділені серйозними адміністративними повноваженнями. Жрицями богині Діви були молоді жінки, які зобов'язані були вести цнотливе життя. Легенди про жінок-жриць, що керували колись слов'янськими громадами і

дотримували цнотливості згадуються в багатьох середньовічних хроніках.

У “Чеських хроніках” Козьми Празького міститься розповідь про трьох сестер-жриць, що колись керували предками сучасних чехів. Згідно з даним джерелом, старшу з них звали Казі, вона добре знала трави, вважалася хорошим лікарем і віщункою. Після смерті Казі її поховали зі всією шаную і насипали над могилою високий пагорб.

Друга із сестер носила ім'я Тетка. На честь її, згідно легенди, збудували велике місто Тетків. Під керівництвом Тетки чехи-язичники поклонялися гірським, лісовим і водяним духам. Молодшу, за словами Козьми Празького, звали Лібуше. Під її керівництвом нібито було побудоване місто Лібушин. Лібуше була віщункою і верховним суддею свого племені [30]. Цікаво, що відповідно до даного джерела всі сестри – чаклунки були незаміжними і взагалі дотримувалися цнотливості.

Швидше за все, дана легенда стала віддзеркаленням стародавніх переказів про жриць – володарок деяких західнослов'янських громад, які вшановували богиню Діву і зберегли матріархальний устрій. Відгомонам даних переказів є і легенда про польську королеву Ванду, що увійшла до складу декількох польських хронік. Згідно з “Великою польською хронікою”, Ванда була цнотлива і правила польським королівством. Вона керувала жертвопринесеннями підземним богам. Іноземний король, нібито, хотів одружитися з нею силоміць, але ображена поведителька поляків укоротила собі вік, утопившись у Віслі [31].

Як ми бачимо, обидва джерела повідомляють про молодих жінок – правительок і верховних жриць своїх племен, які дотримувалися обітниць цнотливості, і, ймовірно, були пов'язані з культом якихось жіночих божеств, пов'язаних з померлими предками, лікуванням людей і мистецтвом пророцтв. Жінки-жриці могли скликати віче, були верховними суддями в своїх громадах і, можливо подібно до чоловіків – старійшин мали право карати злочинців.

У громадах слов'ян – шанувальників богині Діви, очевидно, були свої, відмінні від інших слов'янських громад, матріархальні закони і звичаї. Середньовічні автори називали служительок богині-Діви амазонками. Центральною областю існування амазонок середньовічні хроністи звичайно називають польське місто Девін, яке, ймовірно, було одним із значних західнослов'янських сакральних центрів. У наш час досліджене святилище Лади і Лелі поблизу стародавнього польського Девіна в Сандомірських горах. Датуються це святилище початком першого тисячоліття до н.е. – XV ст. н.е., тобто воно існувало впродовж двох з половиною тисяч років [32].

Археологи дослідили Дівичгорське святилище в Моравії. Воно становило собою заокруглений майданчик із жертovníком у формі квітки

з дев'ятьма пелюстками – ямами. Пам'ятка знаходилася на краю моравського городища під назвою Поганське. Дата його заснування – початок X ст., тобто час язичницької реставрації в Моравії. Городище Поганське розташоване на річці Діє (“богиня”), і поблизу від нього є дві гори під назвою Девін. Усе це підкріплює думку про зв'язок ритуального комплексу з жіночим божеством [33].

Крім того, у Східній Європі відома велика кількість гір, назви яких походять від імені даного божества: Девін у Празі над Влтавою, Девін у Хебі, Девін у Мімоні. До цього переліку слід додати Девін на Дунаї у Словаччині, де стародавній культовий центр у наші дні перетворився на місце національного співецького свята, що збирає аматорів пісні з усієї країни. Є гора Девін і в Болгарії, на південь від Пловдива [34].

Шанувальники богині Діви, імовірно, жили закритими громадами, в яких не тільки чоловіки, але й молоді жінки добре володіли зброєю і могли полувати. Молоді жінки – прихильниці богині Діви, згідно з цілим рядом писемних джерел, проживши певний час у дівочій віковій групі, могли самі обирати собі чоловіка і створювати з ним сім'ю. Очевидно, дівчата в громадах амазонок проходили ті ж випробування на етапах ініціації, що і хлопці в інших слов'янських громадах.

Про існування в Східній Європі якоїсь чарівної області, де живуть жінки-амазонки, повідомляють німецькі хроністи. Так, Адам Бременський розповідає в своїй Хроніці, що із землями русів десь на берегах Балтійського моря межує “країна жінок”. Жінки-амазонки, за словами даного хроніста, хороші воїни. Вони поклоняються богині, “чисті обличчя не добріше, ніж у скіфської Діани” [35].

У громадах, якими правили жінки-жриці, згідно з даними Козьми Празького, дівчата, подібно до чоловіків, навчалися військовому мистецтву і прийомам полювання, могли самі вибирати собі чоловіків [36].

Язичницькі храми, присвячені богині Діві, із жрицями, що їх обслуговували, збереглися у сусідів слов'ян-литовців майже до кінця XIV сторіччя. У польських і литовських хроніках розповідається про якусь литовську дівчину на ім'я Бірута, яка за язичницьким звичаєм обіцяла своїй богині зберегти цноту і сама вважалася у людей богинею. Литовський князь Кейстут хотів узяти її за дружину, але дівчина відмовила князю, аргументуючи свій вчинок тим, що вона “обіцяла зберегти цноту до самої смерті”. Князь одружився з Бірутою силоміць, а потім побудував на місці зруйнованого храму церкву Богоявлення на честь Діви Марії [37]. Судячи з того, що на місці язичницького святилища, де мешкала Бірута до приходу Кейстута, був побудований храм на честь Діви Марії, що

замінила в свідомості стародавніх литовців богиню Діву, можливо припустити, що і язичницький храм, в якому знаходилася спочатку Бірута, був присвячений богині Діві.

Уже у християнську епоху архаїчні риси богинь-рожаниць успадкувала земна мати “Боголюдини” – Діва Марія, яку почитали як “Матір Божу”, “Богородицю”. У свідомості давніх слов’ян вона посіла центральне місце, що не було передбачене ані релігійним догматизмом, ані церковними канонами. Цей євангельський персонаж, якому за християнським віровченням відведена далеко не центральна роль, прийняв на себе все те, що раніше призначалося Рожаницям.

Колишнє шанування богині Праматері – Баби знайшло своє відображення в християнському сюжеті “Успіня Богородиці”, який, очевидно, у свідомості наших предків символізував перетворення літньої людини на доброзичливу Берегиню – покровительку свого Роду. Кафедральні церкви епархій, побудовані наприкінці XI – початку XIII ст., були присвячені, як правило, одному християнському сюжету – “Успіню Пречистій Богоматері” (Володимир Суздальський і Володимир Волинський, Ростов, Смоленськ, Галич, Рязань, Холм та інші). Успенськими стали і багато міських церков, що не були спочатку кафедральними (Ярославль, Стара Ладога, Дорогобуж - Волинський) [38].

Архітектурним зразком для будівництва частини цих храмів була Печерська церква. Культ Успіня Богоматері розповсюдився на Русі після побудови Печерської церкви завдяки традиційному поклонінню слов’ян жіночому божеству, яке дає життя, а також завдяки тому, що час свята (15 серпня) співпадав із закінченням жнив. Сприяла розповсюдженню цього культу і популярність самої Печерської церкви. Єпископи, вихідці з Печерського монастиря, поза сумнівом, також доклали зусиль для розповсюдження культу Успіня Пречистої Богоматері.

Достатньо популярним у середовищі східних слов’ян був культ молодой Богородиці – матері немовляти, який прийшов, очевидно, на зміну культу язичницької богині Діви.

Покажемо у цьому відношенні є той факт, що після затвердження християнства соборною в Києві стала Десятинна церква, присвячена Діві Марії, а не церква святого Василя, поставлена на місці, де до цього стояли ідоли Перуна і деяких інших східнослов’янських язичницьких божеств. Цей факт означає, що язичницьке божество, на місці храму якого була побудована Десятинна церква, користувалося більшою популярністю в Києві, ніж громовержець Перун. На користь гіпотези про те, що Десятинна церква була побудована на місці святилища якогось жіночого божества, свідчить також фраза літописця про те, що цей християнський храм був збудований на “бабиному торзі”, тобто на місці, яке споконвіку шанували місцеві жінки. При цьому очевидно,

що в язичницьку епоху тут почитали не Мокош, ідол якої стояв на Перуновому пагорбі, а іншу – не менш важливу – богиню. З християнською Дівою Марією у наших предків понад усе асоціювалася язичницька богиня Діва. Таким чином, можливо, що і Десятинна церква була побудована Володимиром на місці, де до цього знаходилося святилище даного божества.

У цю гіпотезу добре вписується і загадковий вчинок Володимира, який викликає подив у більшості вітчизняних дослідників. Так, автор “Повісті минулих літ” і ряд інших ранньохристиянських авторів повідомляють про те, що Володимир узяв з Корсуня двох “ідолів медяних” і встановив їх перед Десятинною церквою [39]. Якщо Десятинна церква була дійсно поставлена на місці язичницького святилища Діви, то мідні статуї молодих жінок (імовірно, візантійські зображення античних богинь) повинні були привернути в храм колишніх шанувальників східнослов’янської богині.

Християнська церква Різдва Богородиці була поставлена і на Периньському пагорбі, який до побудови святилища Перуна, очевидно, був присвячений богиням-рожаницям [40].

Таким чином, по-перше, новгородцям Рожаниці були набагато ближчими і зрозумілими, ніж княжий Перун. В іншому випадку на Периньському пагорбі побудували б церкву святого Іллі. По-друге, даний факт переконливо свідчить про спадкоємність культів у східних слов’ян язичницьких Рожаниць і християн Діви Марії.

На злиття в свідомості наших предків образів Рожаниць і християнської Богородиці з глибоким обуренням у багатьох своїх творах вказують ранньохристиянські книжники. Так, автор “Слова якогось Христолюбця”, наприклад, обурюється “Не тако же простотою зло творим, но и смеем некие чистые молитвы с проклятым молением идольским – трисвятые Богородица с рожаницами лжеставят лише кутья, ины трапезы законного обеда, иже нарецаются беззаконная трапеза рожаницам” [41].

Цікаво, що в Старій Ладозі, де подібно до Києва і Новгорода існували в язичницьку епоху протистояння культів богинь-рожаниць і якогось войовничого божества – покровителя княжої влади, головним міським храмом стала також церква Пречистої Богородиці.

Центральне місце культу Богородиці в східнослов’янському православ’ї підтверджується також тим, що їй присвячено більше ікон, ніж Трійці, Христу і всім іншим християнським персонажам разом узятих. Одних тільки “чудотворних” ікон Богородиці більше двохсот: у “Православному церковному календарі на 1983 рік” згадані 206 з них, а в такому ж календарі на 1916 рік – 212.

Таким чином, у дохристиянську епоху в наших предків існував досить авторитетний

культ богинь-рожаниць, що уособлювали різні покоління жінок усередині східнослов'янських громад. Старша рожаниця – Баба стала в свідомості наших предків уособленням немолодих жінок, богинею родючості і покровителькою немовлят. Вона також вважалася уособленням померлих предків – берегинь.

Середня рожаниця – Лада була давньо-слов'янською богинею шлюбу, сімейних відносин і втіленням життєвої сили. Вона уособлювала собою жінок середнього віку. Великий авторитет у наших предків мала і молодша рожаниця – богиня Діва, яка символізувала юних дівчат, що не одружилися. Діва вважалася уособленням

весни, юності і дівочих ініціацій. Усім трьом богиням-рожаницям були присвячені спеціальні священні місця (гори, гаї, береги річок) і язичницькі святилища. У святилищах Лади і Діви знаходилися жриці Діви. У деяких громадах жриці Діви володіли значною адміністративною владою.

Після прийняття християнства Богоматір Діва Марія успадкувала риси всіх трьох богинь-рожаниць і стала в свідомості наших предків уособленням материнства, життєвої сили, шлюбних відносин, а також головним заступником перед Богом і захисником від нечистої сили.

ЛІТЕРАТУРА

1. Юнг Карл Густав. Душа и миф. Шесть архетипов. – Минск, 2004. – С. 128.
2. Максимов Е. В. Зарубинецкая культура. – М.: Наука, 1967. – С. 99, 108-109.
3. Тимошук Б.А. Русанова И.П. Славянские святилища на среднем Днестре и в бассейне Прута // СА. – 1983. – № 4. – С. 161-174.
4. Русанова И.П. Тимошук. Б.А. Во времена Збручского идола // ВИ. – 1990. – № 8. – С. 154.
5. Рыбаков Б.А. Язычество древних славян. – М.: Наука, 1981. – С. 131.
6. Фаминцын А. С. Божества древних славян. – СПб., 1884. – С. 254-274.
7. Костомаров М.И. Слов'янська міфологія. – К., 1994. – С. 213.
8. Рыбаков Б.А. Вказ. праця. – С. 400; Боровский Я.Е. Мифологический мир древних киевлян. – К.: Наукова думка, 1982. – С. 23.
9. Смоленский В. История польского народа (перевод с польского Г.Ф. Львовича). – СПб., 1894. – С. 3.
10. Аничков Е.В. Весенняя обрядовая песня на Западе и у славян. От обряда к песне. – СПб., 1903. – Ч. I. – С. 111-112.
11. Bruckner A. Mitologia polska. – Krakow, 1918. – S. 158-160; Гальковский Н.М. Борьба христианства с остатками язычества в древней Руси. – Харьков, 1916. – Т. 1. – С. 35.
12. Слово о полку Игореве / Вступительная статья и редакция текста И. Глазунова. – СПб., 1897. – С. 5.
13. Фасмер Макс. Этимологический словарь русского языка. – М.: Прогресс, 1971. – Т. 2. – С. 447.
14. Митрополит Іларіон. Дохристиянські вірування українського народу. – К.: Обереги, 1994. – С. 110.
15. Рыбаков Б.А. Вказана праця. – С. 382.
16. Фаминцын А.С. Вказана праця. – С. 255-256.
17. ПСРЛ – Т. 2. Ипатьевская летопись. – М.: Изд-во АН СССР, 1962. – С. 256.
18. Гальковский Н.М. Вказана праця. – Т. 2. – С. 296-297.
19. Бантке Георг Самуил. История Государства Польского. – М., 1830. – Т. 1. – С. 34.
20. Седов В.В. Племена восточных славян, балты и эсты // Славяне и скандинавы. – С. 195, 238.
21. Исландские викингские саги о северной Руси. – М.: Ладомир, 1996. – С. 40.
22. Забылин М. Русский народ. Его обычаи, обряды, предания, суеверия и поэзия. – М., 1992. – С. 77.
23. Рыбаков Б.А. Вказана праця. – С. 285.
24. Аничков Е.В. Язычество и Древняя Русь. – СПб., 1914. – С. 384.
25. Там само. – С. 94.
26. Рыбаков Б.А. Вказана праця. – С. 569.
27. Аничков Е.В. Язычество и Древняя Русь. – С. 89.
28. Юнг Карл Густав. Вказана праця. – С. 123.
29. Грейвс Роберт. Мифы древней Греции. – М., 1992. – С. 59-60.
30. Там само. – С. 60.
31. Козьма Пражский. Чешские хроники. – М.: Наука, 1962. – Кн. 1. – С. 3.
32. Великая Хроника о Польше, Руси и их соседях XI-XIII вв. – М.: Изд-во МГУ, 1987. – С. 29.
33. Рыбаков Б.А. Вказана праця. – С. 274-282.
34. Vozivoi Dostal. Slovanske kultovni misto na Pohansku u Breclavi. – Vlastivedny Vestnik Moravsky. – Brno, 1968. – S. 3-25.
35. Рыбаков Б.А. Вказана праця. – С. 273.
36. Адам Бременский. Хроники архиепископов Гамбургской церкви // Латиноязычные источники по истории Древней Руси. Германия IX – первая половина XII вв. – М.; Л., 1989. – С. 33, 36, 58.
37. Козьма Пражский. Чешская хроника. – Кн. 1. – С. 9.
38. Хроника Быховца. – М., 1966. – С. 33.
39. Раппопорт П.А. Русская архитектура X-XIII вв. – Л., 1988. – С. 49, 51, 61, 76, 89, 105.
40. Повесть временных лет. / Под ред. и с пред. В.П. Адриановой-Перетц. – М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1950. – С. 60.
41. Рыбаков Б.А. Язычество Древней Руси. – М.: Изд-во АН СССР, 1987. – С. 244.
42. Аничков Е.В. Язычество и Древняя Русь. – С. 378.

Надійшла до редколегії 21.04.2008 р.